

ONTWERPEN MET 'DIREKTE DEMOKRATIE'

BUURTBEWONERS, ARCHITECTEN EN DE VORMGEVING
VAN DE STADSVERNIEUWING IN AMSTERDAM, 1970-1990

AIMÉE ALBERS

Rond 1970 voelden bewoners van Amsterdam de noodzaak zich te ontwikkelen tot officieuze stadsontwikkelaars. Het lokale beleid voor ruimtelijke ordening was gericht op cityvorming, wat inhield dat bestuurders en ambtenaren in en om de binnenstad verkeer, zakelijke dienstverlening en commerciële functies voorrang gaven boven de bestaande woonfunctie.¹ Bewoners kwa-

men daarom niet alleen in protest, maar initieerden buiten de reguliere kaders om ook een proces voor het ontwerpen van zogenaamde buurtplannen. In deze plannen werd prioriteit gegeven aan betaalbaar wonen en zo min mogelijk verstoring van de bestaande sociale en stedenbouwkundige structuur. Hierbij was een jonge generatie architecten betrokken die brak met heersende tradities.² Zij boden spontaan bouwkundige hulp bij bewonersacties, of reageerden op advertenties in kranten en vaktijdschriften van bewonersgroepen die een buurtarchitect zochten in plaats van zich in dienst te stellen van de overheid of kapitaalkrachtige marktpartijen (afb. 1).

▲ 1. Een buurtvergadering op het Bickerseiland in Amsterdam met op de voorgrond buurtbewoner Joop Beaux, rechts van hem architecten Paul De Ley en Jouke van den Bout, begin jaren zeventig (foto Pieter Boersma, Collectie Het Nieuwe Instituut)

De stadsvernieuwing werd in Amsterdam vanaf midden jaren zeventig gerealiseerd op basis van de buurtplannen. Toch ligt in de historiografie van de stadsvernieuwing de focus op politiek en beleid.³ Hierdoor is inzicht verkregen in het conflict tussen bestuurders, projectontwikkelaars en actiegroepen over de naoorlogse besluitvorming over de ruimtelijke ordening, maar is ook het beeld ontstaan dat de stadsvernieuwing de uitkomst was van gemeentelijk beleid. Tegelijkertijd is, vrijwel uitsluitend in de vorm van stevige architectuurkritiek, geschreven over de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit – of het vermeende gebrek daaraan – van de stadsvernieuwing.⁴ Dit artikel gaat over het ontwerpproces en de opvattingen of argumenten die ten grondslag lagen aan de stadsvernieuwingsarchitectuur. Daartoe wordt de focus verlegd naar de plaats van handeling en de actoren die zich met de vernieuwing bemoeiden: de vergaderzaaltjes en de bewoners in de oude buurten. Aan de hand van de stadsvernieuwing in de Dapperbuurt wordt in beeld gebracht hoe bewoners en architecten samen vormgaven aan de vernieuwing van hun buurt. Hoewel hun samenwerking in elke buurt anders verliep en tot verschillende architectonische resultaten leidde, leent de Dapperbuurt zich goed als exemplarische casestudy. Want net als hier was in veel andere Amsterdamse stadsvernieuwingsbuurten sprake van een zo brede maatschappelijke betrokkenheid, dat de woningbouw er het karakter van collectief particulier opdrachtgeverschap kreeg: een groep burgers verscheen niet aan het einde van het bouwproces als consument, maar aan het begin als initiator.⁵ Hierdoor kregen zij meer autonomie, zeggenschap en keuzevrijheid en moest de bouw aan hun behoeften en woonwensen voldoen.

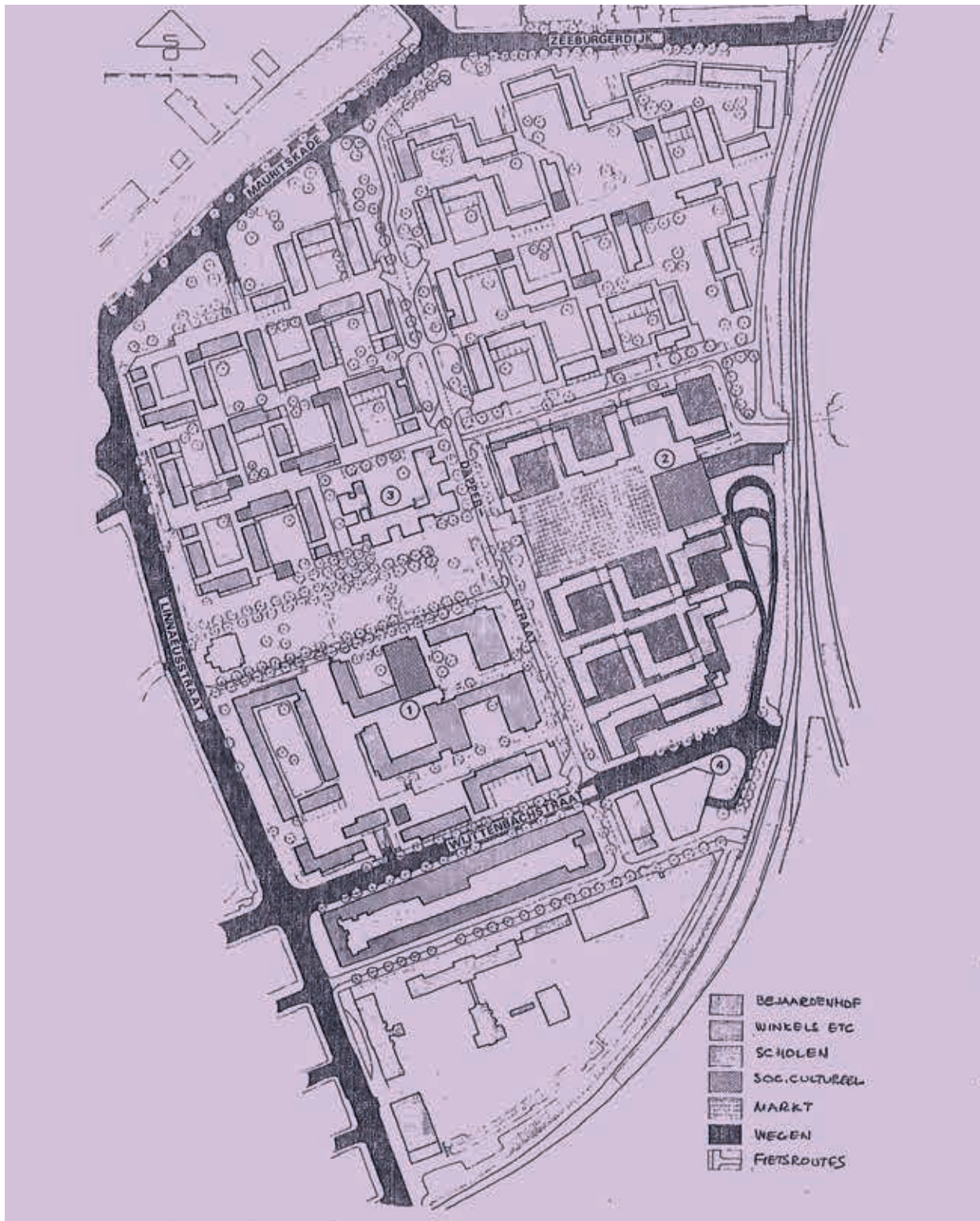
De samenwerkingsverbanden tussen buurtbewoners en architecten worden in dit artikel geduid als *creatieve wooncoalities*. Deze typering bouwt voort op bevindingen uit de literatuur en biedt een nieuw perspectief op de stadsvernieuwing. Stadshistoricus Tim Verlaan kenschetst de publiek-private samenwerkingsverbanden die in de jaren vijftig en zestig tussen projectontwikkelaars en bestuurders ontstonden om grootschalige reconstructieplannen te realiseren als groeicoalities.⁶ In lijn met zijn bevindingen wijst dit onderzoek uit dat in de jaren zeventig dergelijke verbanden ontstonden tussen burgers en architecten. Hierbij brachten de architecten expertise in, zorgden de buurtbewoners voor creativiteit en spontane initiatieven en zochten zij gezamenlijk naar inventieve oplossingen. Zij ageerden weliswaar tegen de reconstructieplannen, maar waren vóór groei van de binnenstedelijke woningvoorraad. Zodoende geeft het idee van creatieve wooncoalities uitdrukking aan zowel hun belangrijkste doelstelling als hun grootste kracht. Daarnaast laat het zien wie de woningbouw-

projecten van de stadsvernieuwing initieerden en hoe burgerinitiatieven uiteindelijk werden omgezet in beleid.

Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van verschillende typen overlegdocumenten die voortkwamen uit de samenwerking tussen buurtbewoners en architecten: notulen van buurtvergaderingen, verslagen van ontwerpteams, verslagen van excursies, correspondentie, notities, bouwkundige programma's van eisen, stedenbouwkundige plankaarten, scenarioschetsen ten behoeve van buurtbijeenkomsten, commentaren op ontwerpen en narratieve tekeningen die de ideeën van de bewoners moesten visualiseren.⁷ Voor de Dapperbuurt bevinden deze documenten zich in de archieven van de buurt, van stadsdeel Oost, actiegroep De Sterke Arm, architect Hans Borkent en buurtbewoner Ireen van Ditschuyzen.⁸ De combinatie van de verschillende archiefstukken geeft inzicht in de samenwerking tussen de stadsvernieuwing en haar sociaal-maatschappelijke context. Voor inzicht in achtergronden en context is tevens gebruikgemaakt van contemporaine vaktijdschriften, al werd hierin vooral het architectuurdebat gevoerd, terwijl in dit artikel de praktijk op buurtniveau centraal staat.

VAN TABULA RASA NAAR CREATIEVE CORRECTIE

Na de Tweede Wereldoorlog concentreerde het Amsterdamse beleid voor de ruimtelijke ordening zich aanvankelijk op stadsuitbreiding en op schaalvergroting in de binnenstad. Vanaf eind jaren zestig kreeg de gemeente ook aandacht voor de situatie in de negentiende-eeuwse buurten.⁹ In 1969 werd in de eerste *Nota Stadsvernieuwing* geconstateerd dat deze buurten in verval waren en 'naar moderne maatstaven bewoonbaar' moesten worden gemaakt.¹⁰ Voor de meest bouwvallige buurten betekende dat 'een totale sloop van het bestaande, gevolgd door nieuwbouw'. Stadsvernieuwing werd in deze nota dan ook gedefinieerd als 'het herbouwen van een stad in de stad'. Deze benadering correspondeerde met de visie van de gemeentelijke afdeling Stadsontwikkeling van de Dienst der Publieke Werken, die de structuur van de negentiende-eeuwse buurten als inferieur en als belemmering voor de moderne stad beschouwde.¹¹ Nog hetzelfde jaar kreeg de Dapperbuurt de hoogste prioriteit, nadat bouwtechnisch onderzoek had uitgewezen dat het woningbestand funderingsproblemen had en de bouwvalligheid verontrustend was.¹² Als bijdrage aan de vernieuwing bood architect Piet Blom (1934-1999) in januari 1971 zijn experimentele Kasbah-plan aan met de motivatie: 'Kijk, als je gaat saneren is het niet moeilijk om van een oude buurt een fijn stuk stad te maken als je een dikke beurs achter je hebt. Maar in een wijk als de Dapperbuurt vind je die niet. Daar moet je iets maken voor de mensen die er al wonen (altijd gewoond hebben) en die het nog een keer moeten kunnen be-

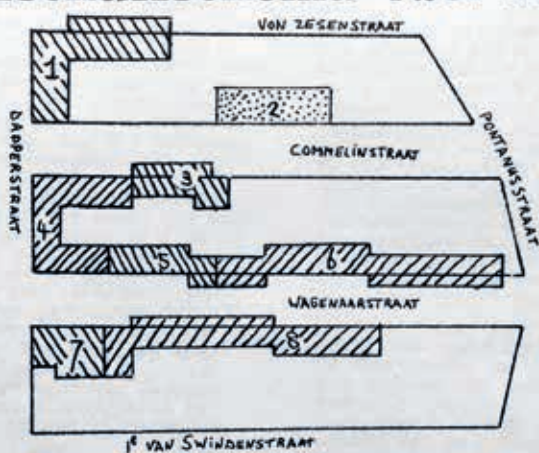
2. Plan-Duyff zoals ter visie gelegd, reconstructieplan voor de Dapperbuurt, 1970-1972 (Stadsarchief Amsterdam)

talen ook.¹³ Buurtbewoners waren enthousiast, maar Stadsontwikkeling had ondertussen andere plannen in voorbereiding.

In maart 1972 presenteerde Stadsontwikkeling het reconstructieplan voor de Dapperbuurt. Dit plan, naar ontwerp van ambtenaar Willem Duyff, leek te zijn ontworpen op een blanco blad: de bestaande gesloten

bouwblokken werden vervangen door een meanderende halfopen hovenverkaveling, die was gericht op een optimale toetreding van zonlicht. Hierdoor werd de woningdichtheid met de helft gereduceerd en maakten de overwegend kleine woningen plaats voor maisonnettes met vier of vijf kamers voor kapitaalkrachtige standaardgezinnen (afb. 2).¹⁴ In plaats van de

Doorschuifschema N.O.-hoek

Blok 2: is het omstreden blokje dat Nieuwenweg wilde aanschrijven.

- Najaar 1976 - bewoners van 6 naar 8
- Winter 1977 - bewoners van 1 en 4 (misschien 7) naar 5 en 3
- Zomer 1978 - oplevering van 7 (nog niet zeker dat dat gebeurt)
- winter 1979 - oplevering van 1, verzorgingstehuis voor bejaarden
- zomer 1979 - oplevering van 4 en 6

Het moet nog definitief worden vastgesteld uit welke (slechte) panden de toekomstige bewoners van 4, 6 en misschien 7 moeten komen.

In ieder geval zullen het buurtbewoners zijn.

(ZIE BLADZUDE 4)

3. Doorschuifschema van oudbouw naar nieuwbouw in de Noordoosthoek, circa oktober 1975 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

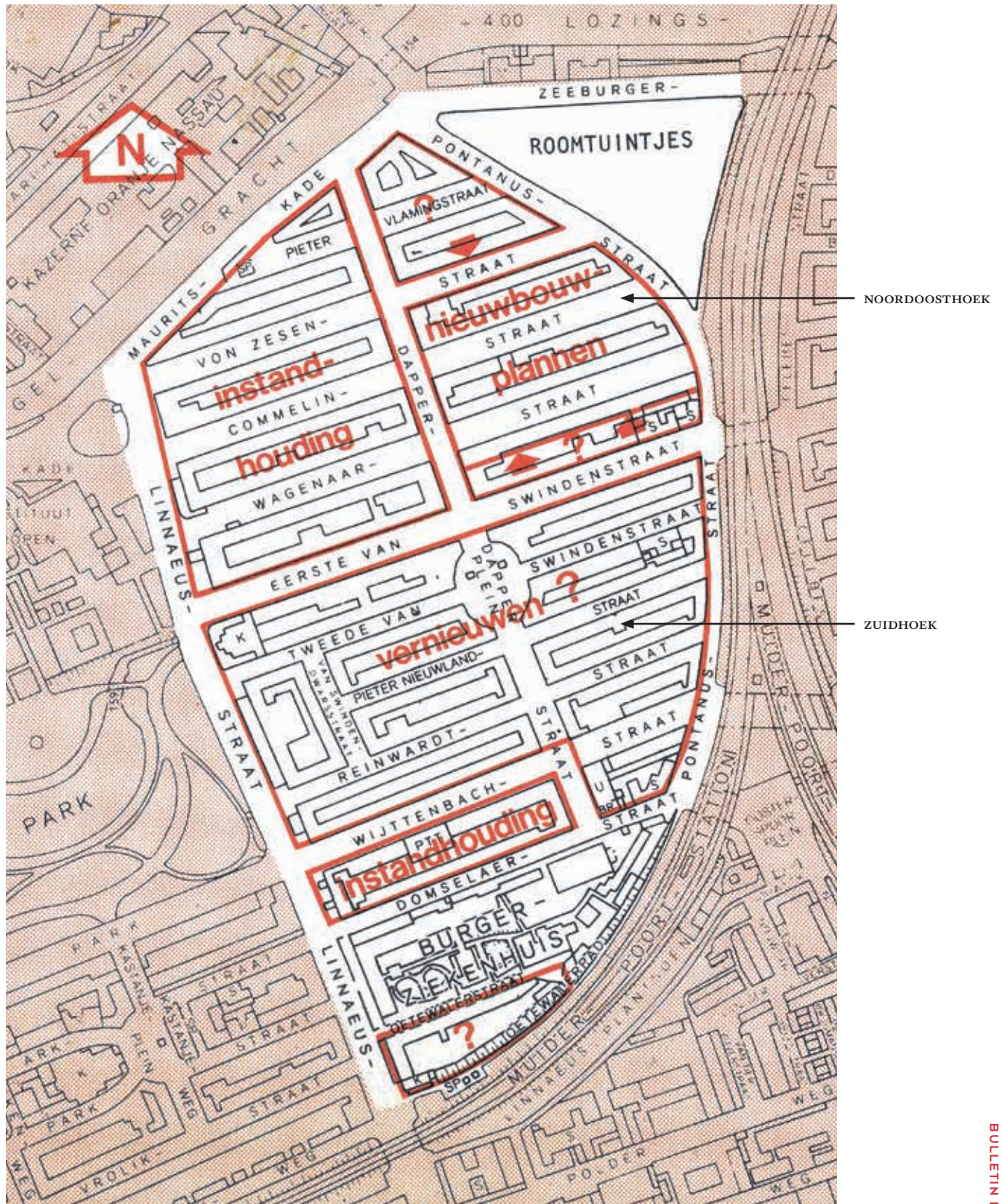
dagmarkt zou er een overdekt winkelcentrum komen. Maar gezinnen die het zich financieel konden veroorloven, vertrokken destijds naar de naoorlogse uitbreidingswijken, terwijl jongeren en immigranten de oude buurten introkken.¹⁵ De Dapperbuurt werd in toenemende mate bewoond door minvermogende ouderen, studenten, gastarbeiders, werklozen, alleenstaanden en kleine ondernemers.¹⁶ Uitvoering van Plan-Duyff zou betekenen dat alle zittende bewoners hun buurt moesten verlaten.

Een informatiebijeenkomst over de aanstaande sloop eind 1970 was voor een aantal buurtbewoners aanleiding geweest zich te organiseren in actiegroep De Sterke Arm.¹⁷ In eerste instantie voerden zij protestacties uit, maar na de presentatie van Plan-Duyff pasten ze hun handelwijze aan, want: 'Harde acties helpen niet. Het enige wat helpt is hard bouwen.'¹⁸ Deze stap werd bepalend voor de koers van de stadsvernieuwing. In mei 1972 stuurde de actiegroep een bezwaarschrift aan het gemeentebestuur, inclusief literatuurstudie en suggesties voor een alternatieve ontwerpbenadering.¹⁹ Ze eiste beslissingsrecht voor buurtbewoners, gefaseerde sloop en nieuwbouw, behoud van het bestaande stratenpatroon en betaalbare

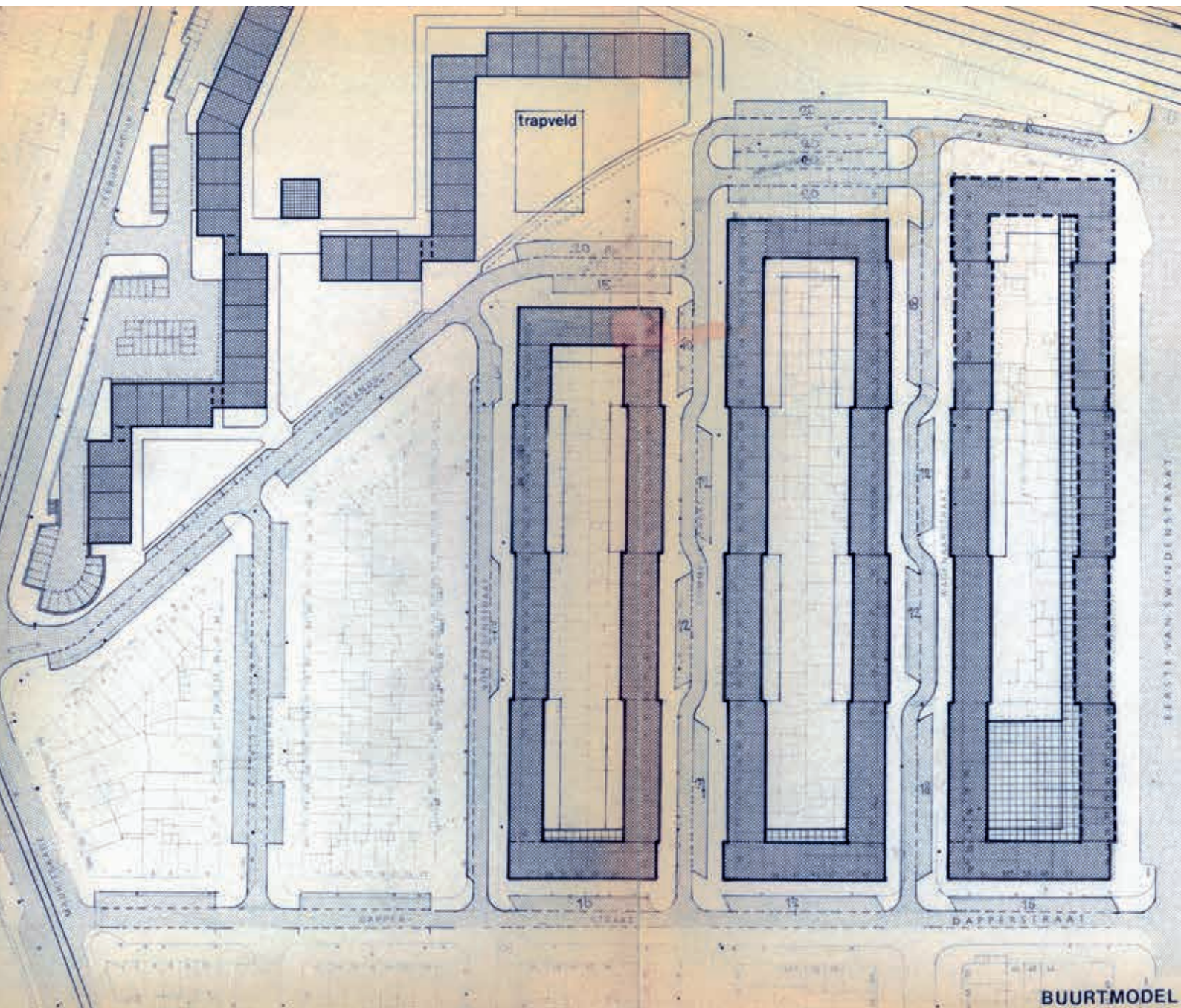
herhuisvestingsmogelijkheden in de eigen buurt door middel van een inventief doorschuifstelsel (afb. 3). Bovendien stelden de actievoerders een model voor van 'opbouwteams' waarin buurtbewoners, onafhankelijke architecten en ambtenaren gezamenlijk en met zoveel mogelijk 'direkte democratie' zouden werken aan de vernieuwing van de buurt. Ook anderen stuurden bezwaarschriften in waarin de bestaande karakteristiek van de buurt werd gewaardeerd.²⁰ Zo was de Raad voor de Stedenbouw sceptisch over Plan-Duyff: 'waarom ontwerpt men toch geen werkelijke straten meer zoals die Oud-Zuid nog kenmerken [...] het ontwerp onderscheidt zich in vorm niet van Buitenveldert of andere nieuwe wijken, terwijl de oude Dapperstraat in zijn ontstaanstijd wel degelijk een eigen gezicht had'.²¹

Alle bezwaarschriften ten spijt kon de bouw van het eerste deel van Plan-Duyff niet meer worden voorkomen, maar wethouder Han Lammers besloot eind september 1972 wel om het plan te herzien.²² Vervolgens nam de gemeenteraad in juni 1973 een globaal bestemmingsplan aan waarin het bestaande stratenpatroon behouden bleef. Dit was volgens de memoires van ambtenaar Max van den Berg 'een gruwel voor Stadsontwikkeling'.²³ Een bijzondere bepaling schreef voor dat het plan in nauw overleg met de lokale bevolking moest worden uitgewerkt. Dit overleg diende plaats te vinden in een samenwerkingsverband tussen ambtenaren en vertegenwoordigers van buurtgroeperingen die bij het stadsvernieuwingproces betrokken waren, alle vergaderingen moesten openbaar toegankelijk zijn en alle aanwezigen moesten de gelegenheid krijgen hun wensen en opvattingen kenbaar te maken.²⁴ Zonder dit expliciet te benoemen, nam de gemeenteraad hiermee het voorstel van De Sterke Arm over. De coördinatie van het buurtoverleg kwam te liggen bij de projectgroep die in augustus 1972 was geïnstalleerd. Deze bestond uit ambtenaren van verschillende stedelijke diensten en had de taak om de stadsvernieuwing te begeleiden.²⁵ De buurt werd bij de behandeling van het bestemmingsplan opgesplitst in deelgebieden. Dit onderzoek volgt het beschikbare archiefmateriaal dat betrekking heeft op twee vernieuwingsgebieden: de noordoosthoek en de zuidhoek (afb. 4).

Eind 1973 organiseerde de projectgroep drie bewonersvergaderingen met de intentie de buurt te laten kiezen uit kant-en-klare scenario's voor de noordoosthoek.²⁶ Hiervoor had Stadsontwikkeling een verkavelingsstudie met varianten op de meanderende hovenstructuur opgesteld.²⁷ Maar uit het verslag van deze vergaderingen blijkt dat De Sterke Arm niet akkoord ging met deze procedure.²⁸ Op aandringen van de actiegroep werden per straat 'woongroepen' geformeerd waarin de bewoners hun eigen ideeën uitwerkten. Dit resulteerde in maart 1974 in een gezamenlijk buurt-

4. Gebiedsindeling van de Dapperbuurt, gepubliceerd in buurtkant *De Dapperklapper*, november 1974 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

5. Buurtplan, verkaveling voor de noordoosthoek op basis van de bewonerswensen, maart 1974 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

plan.²⁹ Hierin werd een 'creatieve correctie' van de gesloten bouwblokken voorgesteld door middel van iets verspringende rooilijnen en gemeenschappelijke binnerterreinen (afb. 5).³⁰ Ook eisten de bewoners verregaande controle op het verdere ontwerpproces, inclusief zeggenschap over de architectenkeuze. Ondanks weerstand van Stadsontwikkeling ging het gemeentebestuur grotendeels akkoord, maar vooruitlopend op dit besluit waren de bewoners al in mei 1974 aan hun zoektocht naar een buurtarchitect begonnen.³¹ In de notulen van een buurtvergadering staat hun voorname selectiecriteria: de bereidheid om nauw

met bewoners samen te werken en hun opdrachtgeverschap te accepteren.³² Na een excursie langs vergelijkbare projecten in de Kinkerbuurt en de Oosterparkbuurt en gesprekken met een aantal architecten, kozen ze voor een samenwerking met Hans Borkent (1938-2013).³³ Borkent oogstte vertrouwen door zijn collega's Jan Koning en Rob Blom van Assendelft mee te nemen, inzicht in de stadsvernieuwingsproblematiek te tonen en zich op te stellen als gelijkwaardige gesprekspartner in plaats van alwetende expert.³⁴ In de eerstvolgende buurtvergadering maakten de bewoners bovendien kennis met architect Hein de Haan

(1943-2015). Zij besloten een coalitie aan te gaan met Borkent, Blom van Assendelft en De Haan en hen aan de woningbouwvereniging voor te dragen voor het eerste bouwproject in de noordoosthoek.³⁵

NOORDOOSTHOEK

Met de formatie van de woongroepen van de Von Zesenstraat, Commelinstraat en Wagenaarstraat in de noordoosthoek was eind 1973 een intensieve inspraakstructuur ontstaan. Per straat kwamen wekelijks twaalf tot twintig bewoners bij elkaar om te beraadslagen over de wijze waarop hun leefomgeving vernieuwd moest worden en over de vormgeving van de nieuwbouw. Tweewekelijks vergaderden de drie groepen gezamenlijk in een overkoepelend buurtoverleg waar telkens ruim honderd mensen op afkwamen. Ook kwam de projectgroep regelmatig bij elkaar en bij elke vergadering was een afvaardiging van de bewoners aanwezig. Nadat de creatieve wooncoalitie was gesloten, vonden bovendien regelmatig architectenspreken en ontwerpteamvergaderingen in de buurt plaats.³⁶ Het ontwerpteam voor de noordoosthoek bestond uit leden van de woningbouwvereniging die de Amsterdamse Federatie van Woningcorporaties voor dit gebied had aangewezen, gemeenteambtenaren, de gekozen architecten en vertegenwoordigers van de woongroepen. Als bewoner van de Commelinstraat en prominent lid van De Sterke Arm vervulde Ireen van Ditschuyzen een voortrekkersrol. Uit de notulen en presentielijsten blijkt meer in het algemeen dat vrouwen in de ontwerpteams op de voorgrond traden en hun visie vertaalden in ruimtelijke vormgeving, terwijl mannen als Joop Beaux, Tjebbe van Tijen en Auke Bijlsma als actievoerders in Amsterdam bekendheid verwierven. Behalve een veelheid aan vergaderingsnotulen, leverde dit alles een straatbeeld op waarin de inspraak ruimtelijk vorm kreeg. Maar voor het zover was, moesten de architecten manoeuvreren tussen bewonersinspraak, strikte bouwvoorschriften en tegenspraak vanuit Stadsontwikkeling.

Een dag nadat de woningbouwvereniging akkoord was gegaan met de architectenkeuze en besloot de officiële ontwerpoperdracht aan Borkent, Blom van Assendelft en De Haan te geven, vond een gesprek plaats tussen de architecten en Stadsontwikkeling.³⁷ Stadsontwikkeling gaf hun opdracht om verschillende voorbeelden van 'het geheel van de buurt' en het 'straatbeeld' te ontwerpen.³⁸ Volgens de woongroepen waren zijzelf echter de opdrachtgevers en was Stadsontwikkeling er alleen voor de technische uitwerking.³⁹ De architecten besloten aan de gemeentelijke opdracht te voldoen door het buurtplan uit te werken en het hieruit afgeleide bouwkundig programma van eisen, dat de bewoners in mei en begin juni 1974 hadden opgesteld, als leidraad te nemen.⁴⁰ Door expliciet vanuit de buurtplannen te werken, bekrachtigden zij hun coalitie met

de buurtbewoners, maar weerden ze zich ook tegen de politieke besluitvorming ten gunste van kapitaalcrachtige partijen. Het buurtplan etaleerde namelijk een duidelijke maatschappijvisie, die tegenwoordig waarschijnlijk zou doorgaan voor een pleidooi voor een inclusieve buurt: 'De schrijvers streven naar een maatschappij waarin macht, kennis en inkomen rechtvaardiger verdeeld worden. De ideale maatschappij zal in de Dapperbuurt niet bereikt worden, maar door het uitbuiten van de toegestane inspraakruimte worden hopelijk een paar stappen in de goede richting gezet.'⁴¹

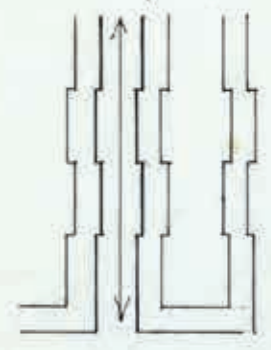
Het centrale uitgangspunt van het buurtplan was 'De Dapperbuurt voor Dapperbuurters'.⁴² Die Dapperbuurters hadden over het algemeen weinig financiële draagkracht, waardoor ze behoefte hadden aan lage huurprijzen – wat lage bouwkosten vereiste – en een woningoppervlakte afgestemd op hun huishouden. Maar de bewoners wilden niet alleen in hun buurt blijven wonen; zij wilden ook hun dagelijkse leefpatroon handhaven en dat vertaalde zich in behoud van de markt, winkels, looproutes en cafés. Zodoende lag hetzelfde principe ten grondslag aan de keuze voor een verkaveling met gesloten bouwblokken: zoveel mogelijk Dapperbuurters laten doorschuiven naar nieuwbouwwoningen in de buurt en tegelijkertijd behoud van het fijnmazige en gemengde stedenbouwkundige karakter. Bovendien schreef het buurtplan voor hoe de verkaveling moest worden gedetailleerd: 'De straten worden smaller, ongeveer 19 meter en de binnenterreinen breder, ongeveer 25 meter. De rijweg heeft een aantal slingers om de snelheid te beperken. De gevelwand verspringt om de 40 á 50 meter ongeveer 1 á 2 meter. De binnenterreinen hebben hierdoor een wisselende breedte. Ook de bouwhoogte wordt gevarieerd, bijvoorbeeld 3 woonlagen op een souterrain en 4 woonlagen zonder souterrain. De huizen krijgen schuine pannendaken.'⁴³

In het bouwkundig programma van eisen werd de vormgeving van de woningen in het eerste bouwproject verder gespecificeerd. De nieuwbouw moest 'een gat aan de evenzijde van de Wagenaarstraat' vullen en tegemoetkomen aan de woonwensen van de buurtbewoners: geen galerijen en geen liften; gevelmateriaal en dakbedekking in kleur en type passend bij de bestaande bebouwing; voor alle woningen een balkon of 'buitenkamer'; gesloten keukens; kleine bovenwoningen voor jongeren, grote woningen voor gastarbeiders, benedenwoningen voor bejaarden en invaliden; bergingen die de gevel niet 'ontsieren'; hijsbalken om meubeltransport te vergemakkelijken; geen stortkokers; ruimtereservering voor marktberging en ambachtelijke bedrijfjes; en gemeenschappelijke binnenterreinen.⁴⁴ De drie architecten onderzochten in juli 1974 het bijbehorende straatbeeld en concludeerden dat de voorgeschreven verspringingen in de rooilijn

STRAATBEELD

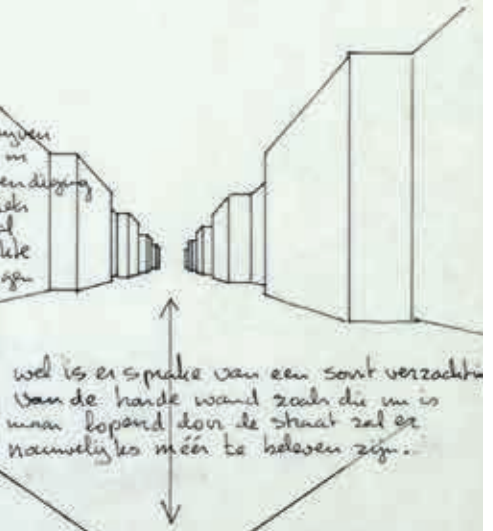
1

1. reactie op het buurtmodel.

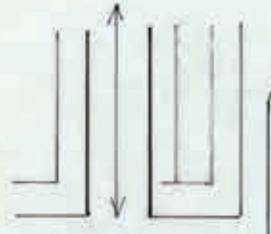

de vraag is of we door het voorschuiven van sporen in de richting van 2 m een garantie hebben van een verlevendiging van de straat die ook weerkelke als betekent. De straat blijft overal even breed, en er zijn geen directe aanleidingen voor verbygnderingen van gebruik en beleving.

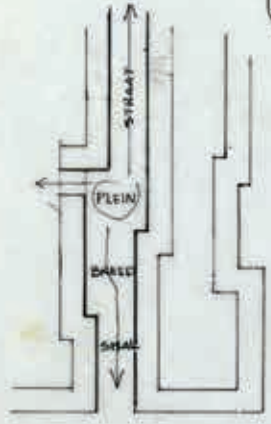
De enige feitelijke winst die gemaakt wordt is de differentiatie in de maken (en daardoor misschien ook in het gebruik) van het bin van terrein. Hoewel ook hier een verlevendiging van totaal 4 m marginaal is.

wel is er sprake van een soort verzachting van de harde wand zoals die nu is maar lopend door de straat zal er nauwelijks meer te beleven zijn.

Wanneer we een levendige buurt willen en ons realiseren dat veel van de dingen die nu nog aanwezig zijn, zullen verdwijnen, dan zullen we alles moeten gebruiken om de omgeving zo gevarieerd mogelijk te maken. En een over de hand liggend aspect is de beleving in het gebruik van de buiten ruimte.

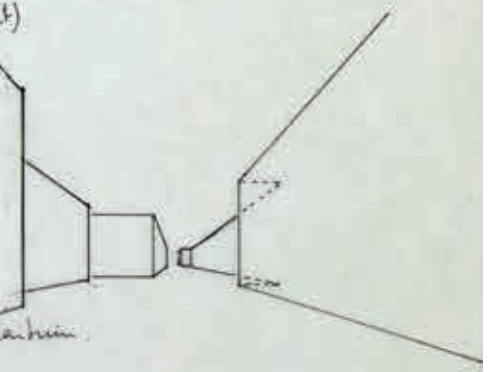

Variatie in lang en smal (straat) tot kort en breed (plein)

een smalle straat geeft andere mogelijkheden dan een brede en een plein vormig knispunt is weer iets anders.

lopend van oost naar west is de verspelbaarheid van wat verder ligt minder groot

een gedifferentieerd gebruik en beleving van straat en binnenruimte.

2 nieuwe spelregels

Wanneer dit beeld kan worden gezien als een juiste interpretatie van wat in het rapport onder, uitgangspunten staat genoemd, dan is het nodig dat er nieuwe spelregels worden opgesteld, met name de over de marge waarin gebouwd mag worden; daarmee samenhangend de oplossing van verkeer, parkeer en de inpassing van te handhaven, bestaande bebouwing.

We zouden kunnen onderzoeken wat het betekent van de bebouwing (bestaand en nieuw), het verkeer en het gebruik van de buitenruimte wanneer we uitgaan van een marge die in het inspelan op de bestaande bebouwing, mogelijke maakt, en meer inhoud geeft aan minimum en maximum maten

zouden zorgen voor 'een soort verzachten van de harde wand'.⁴⁵ Ze betwijfelden echter of het verkeer zou worden afgeremd en streefden zelf naar meer verlevendiging van het straatbeeld: 'Wanneer we een levendige buurt willen en ons realiseren dat veel van de dingen die nu nog aanwezig zijn zullen verdwijnen, dan zullen we alles moeten gebruiken om de omgeving zo gevarieerd mogelijk te maken. En een voor de hand liggend aspect is de beleving en het gebruik van de buitenruimte'.⁴⁶ In een narratieve tekening stelden ze per straatwand een sprong in de rooilijn van zes tot tien meter voor, en een variatie in de straatbreedte om de straatlengte te breken en de gebruiksmogelijkheden te vergroten (afb. 6).

Uit de notulen van de ontwerpvergaderingen die eind 1974 plaatsvonden, blijkt dat de vertegenwoordigers van de inspraakgroepen, de woningbouwvereniging, de gemeentelijke dienst Volkshuisvesting en de afdeling Stadsontwikkeling zonder noemenswaardige bezwaren instemden met de verkavelingsvoorstellen van de architecten.⁴⁷ Tegelijkertijd beslisten de bewoners tijdens de architectensprekuren over de vormgeving van de nieuwbouwwoningen.⁴⁸ In diverse interviews heeft Borkent verteld tegen welke complicaties zij aanliepen in het ontwerpproces. Zo was er een meningsverschil over de ramen: waar de bewoners één groot raam wilden omdat dit makkelijker schoon te houden is, stelde Borkent een raam met een tussenstijl voor: 'waar ik me op vastgebeten had was een gevelbeeld waarin de verticale lijnen zouden overheersen. Zoals je dat in de oude bebouwing hebt. Grote gaten met een horizontale vorm passen daar niet in'.⁴⁹ Hieruit blijkt dat Borkent de bestaande stad als referentiekader gebruikte. Toch liet hij de bewonerswensen prevaleren boven zijn eigen stilistische opvattingen: 'Niet ik, maar jullie moeten erin wonen. [...] Het gaat erom dat jullie als bewoners echt wat te zeggen hebben, en daar ook wat van merken'.⁵⁰

De tussenstijlen verdwenen uit de ontwerptekeningen, maar Borkent legde in *Intermediair* uit dat veel aspecten al vastlagen voordat de dialoog tussen architecten en buurtbewoners begon. De strikte bouwvoorschriften gingen nog uit van volkshuisvesting in uitbreidingswijken, of in de woorden van Borkent: 'de betrekkelijke eenvoud van een zogenaamd weilandplan'.⁵¹ De architecten waren gebonden aan bouwvoorschriften die weinig ruimte lieten voor creativiteit. Volgens Borkent kwam hierdoor de realiteit van de inspraak neer op enerzijds overtuigingskracht van de architecten, en anderzijds vindingrijkheid om binnen de marges toch een dynamischer ontwerp te produceren. Niettemin werd op 1 mei 1975 in de Wagenaarstraat de eerste paal geslagen van een portieketagecomplex met zesenvijftig woningen met een vormgeving waarin de stem van de buurtbewoners doorklinkt (afb. 7): schuine pannendaken; variatie in

bouwhoogte; bergingen in het souterrain; een gemeenschappelijk binnenterrein; een verspringende gevelwand in bruine baksteen; en elke veertig tot vijftig meter witte uitkragende en verhoogde trapeziumvormige erkers boven de ingangspartijen.⁵²

Terwijl het ontwerpproces van dit eerste complex in de Wagenaarstraat vorderde, organiseerde de projectgroep alvast buurtvergaderingen over de volgende bouwprojecten. Om zoveel mogelijk Dapperbuurters bij het ontwerpproces te betrekken, werd deur aan deur geworven. Wellicht moest het vertrouwen nog groeien, want tijdens de eerste bewonersvergadering over het tweede project in september 1974 was de centrale vraag: 'Voor wie zijn deze woningen?'⁵³ Bewoners en ontwerpteam kwamen eind 1974 overeen om het tweede bouwproject op te vatten als een uitbreiding van het eerste project.⁵⁴ Zo kon hetzelfde ontwerpteam doorlopend verder werken met hetzelfde programma van eisen, een uitbreiding van de opdracht aan dezelfde architecten en dezelfde aannemer. Het braakliggende perceel in het bouwblok tussen Wagenaarstraat en Commelinstraat was de eerstvolgende nieuwbouwlocatie en het reproduceren van het bouwprogramma resulteerde hier in een complex van vijftig woningen aan beide zijden van het bouwblok.⁵⁵ Van het deel in de Wagenaarstraat verspringt de gevelwand halverwege. Zichtbare verschillen met het eerdere complex zijn trapeziumvormige open buitenkamers in plaats van dichte erkers, geprononceerde ijzeren hijsbalken en de ingang naar de berging in het souterrain dwars op de gevel. In de Commelinstraat springt vrijwel het gehele complex uit de rooilijn en heeft de gevelwand verticale accenten in de vorm van erkers die op de begane grond in het schuine gedeelte de ingangsdeuren bevatten (afb. 8).

Begin 1977 werd het eerste wooncomplex in de Wagenaarstraat opgeleverd, in het voorjaar van 1978 het tweede.⁵⁶ Inmiddels hadden de betrokkenen routine gekregen in het ontwerpproces: de archieven bevatten niet langer verslagen van verhitte discussies of politieke manifesten verpakt in bouwkundige programma's van eisen, maar representatieve informatieboekjes over de bouwprojecten waarin steeds de wisselwerking tussen inspraakgroepen, architecten en ambtelijke projectgroep wordt toegelicht. Zowel in het derde bouwproject, waarbij drie complexen tegelijkertijd werden ontworpen, als in het vierde bouwproject is het vormenrepertoire van het eerste complex in de Wagenaarstraat gecontinueerd. Differentiatie is vooral gezocht in variaties op de vormgeving en de ritmiek van de erkers. Met de realisatie van het derde en vierde project was begin jaren tachtig het gehele blok tussen Wagenaarstraat, Commelinstraat, Dapperstraat en Pontanusstraat en de kopse kant van het bouwblok tussen Commelinstraat en Von Zesenstraat vernieuwd naar ontwerp van het architectenbureau

7. Verspringende gevelwand van het eerste stadsvernieuwingsproject in de Wagenaarstraat, 1974-1977 (Stadsarchief Amsterdam)

8. Verspringende gevelwanden van het tweede bouwproject in de Commelinstraat, 1974-1978 (Stadsarchief Amsterdam)

▼ 9. Zicht op de Wagenaarstraat vanaf de kruising met de Dapperstraat in de richting van de Pontanusstraat: rechts het eerste project, links op de hoek het vierde project, daarachter het tweede project en de tweede gevelsprong is onderdeel van het derde project, 1974-1982, maart 1985 (foto Martin Alberts, Stadsarchief Amsterdam)

van Hans Borkent en de inspraakgroepen (afb. 9). Buurtbewoner Cor Rugaart was trots op het resultaat: 'En wat me echt goed doet, is dat de mensen nu op de hoek van de Dapperstraat blijven staan kijken. Dan zie je ze denken, hoe is het mogelijk, was dat nou die oude Wagenaarstraat, die puinhoop? En dat voel ik dan toch als een compliment aan de inspraak en de samenwerking met de architect en de ambtenaren.'⁵⁷

ZUIDHOEK

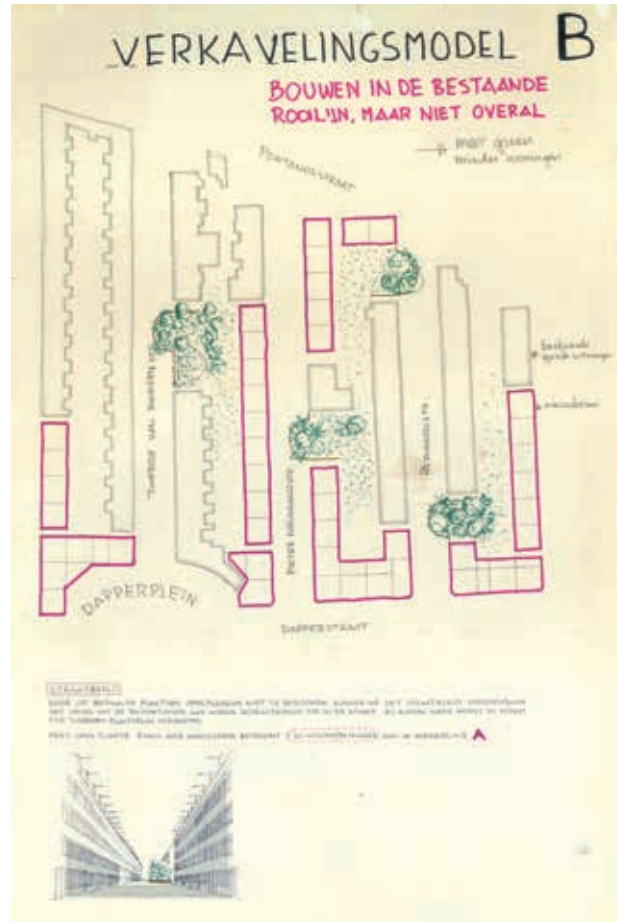
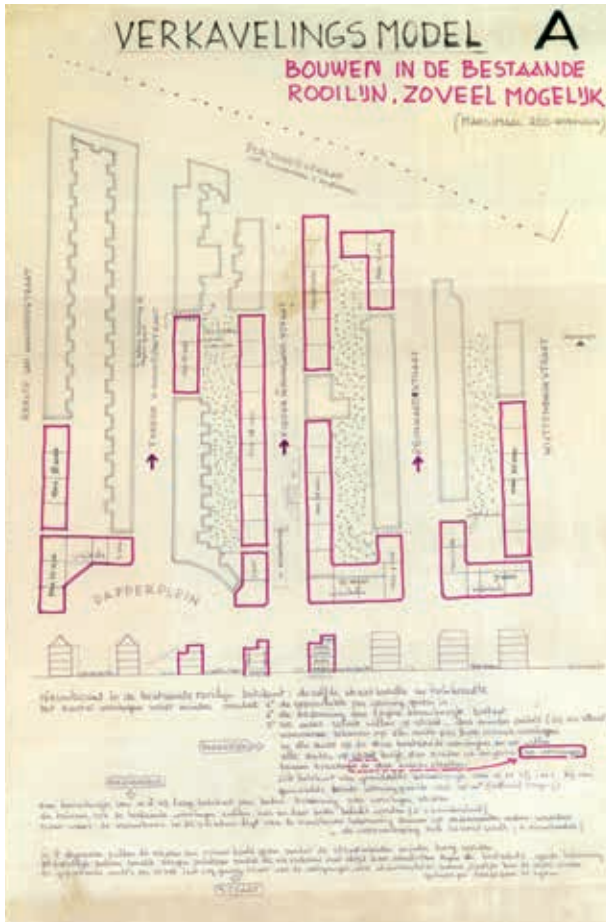
De projectgroep organiseerde in oktober 1974 twee bijeenkomsten om de vernieuwing uit te breiden naar andere delen van de Dapperbuurt, voor bewoners van de gebieden respectievelijk ten noordwesten en ten zuiden van de Eerste Van Swindenstraat.⁵⁸ Voor de noordwesthoek werd besloten om zoveel mogelijk de bestaande bebouwing te behouden. Dit gebied valt om die reden buiten dit onderzoek. In de zuidhoek daarentegen hadden in de voorafgaande jaren al sloopwerkzaamheden plaatsgevonden waardoor sprake was van braakliggende kavels die nieuwbouw behoeften.⁵⁹ De projectgroep draaide hier de aanpak om: in plaats van een serie verkavelingsvoorstellen van Stadsontwikkeling als uitgangspunt te nemen, wilden de ambtenaren eerst met de bewoners verkavelingsvoorstellen ontwikkelen om deze daarna voor te leggen aan Stadsontwikkeling. Tijdens de eerste vergadering besloten de bewoners dat zij hiervoor hulp nodig hadden van een architect. Deze wilden zij zelf uitzoeken en hun voorkeur ging uit naar iemand die al was ingewerkt in de noordoosthoek.⁶⁰ Een gesprek met Hein de Haan en Hans Borkent leidde ertoe dat de eerste zijn medewerking op vrijwillige basis toezegde en de tweede werd aangesteld voor de stedenbouwkundige planvorming.⁶¹

De inspraakgroep van de zuidhoek richtte zich aanvankelijk op de stedenbouwkundige planvorming. Naar voorbeeld van de noordoosthoek produceerden de bewoners in april 1975 met behulp van de architecten een buurtplan met de verkavelingsuitgangspunten. Veel standpunten kwamen overeen met het buurtplan voor de noordoosthoek. Zo gold ook hier het adagium 'Dapperbuurt voor Dapperbuurters' en beoogde men een verregaande controle door de bewoners op het ontwerpproces.⁶² Met betrekking tot de verkaveling trad echter een extra complicatie op: de bestaande straten en bouwblokken waren aanzienlijk smaller dan die in de noordoosthoek. Enerzijds wilden de bewoners nieuwbouwwoningen met meer lichtinval, anderzijds hechtten zij eraan dat er 'zoveel mogelijk goede nieuwe woningen' zouden terugkomen.⁶³ Het inspraakproces resulteerde in een flexibel verkavelingsplan waarin drie mogelijkheden afzonderlijk of in combinatie konden worden ingevuld (afb. 10): bouwen binnen de bestaande rooilijnen met lage bebouwing (A); bouwen binnen de bestaande rooilij-

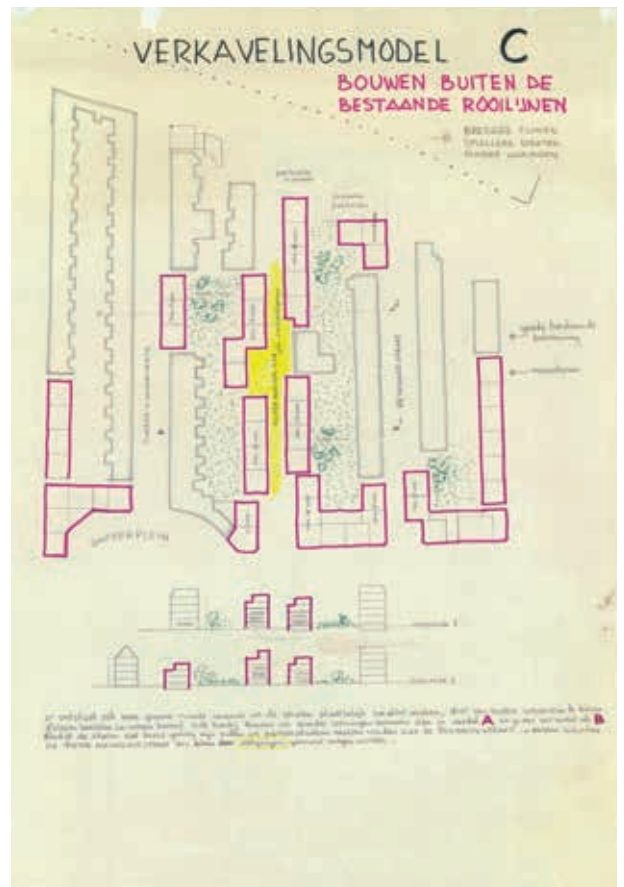
nen met onderbrekingen van de straatwanden door dwarsstraten of openingen van de binnenterreinen (B); en bouwen met verspringende rooilijnen ten behoeve van bredere binnenterreinen (C). Daarbij wilden de bewoners de Dapperstraat als centrale winkelstraat met de markt en het Dapperplein behouden, omdat zij deze bepalend voor het buurtkarakter vonden.⁶⁴

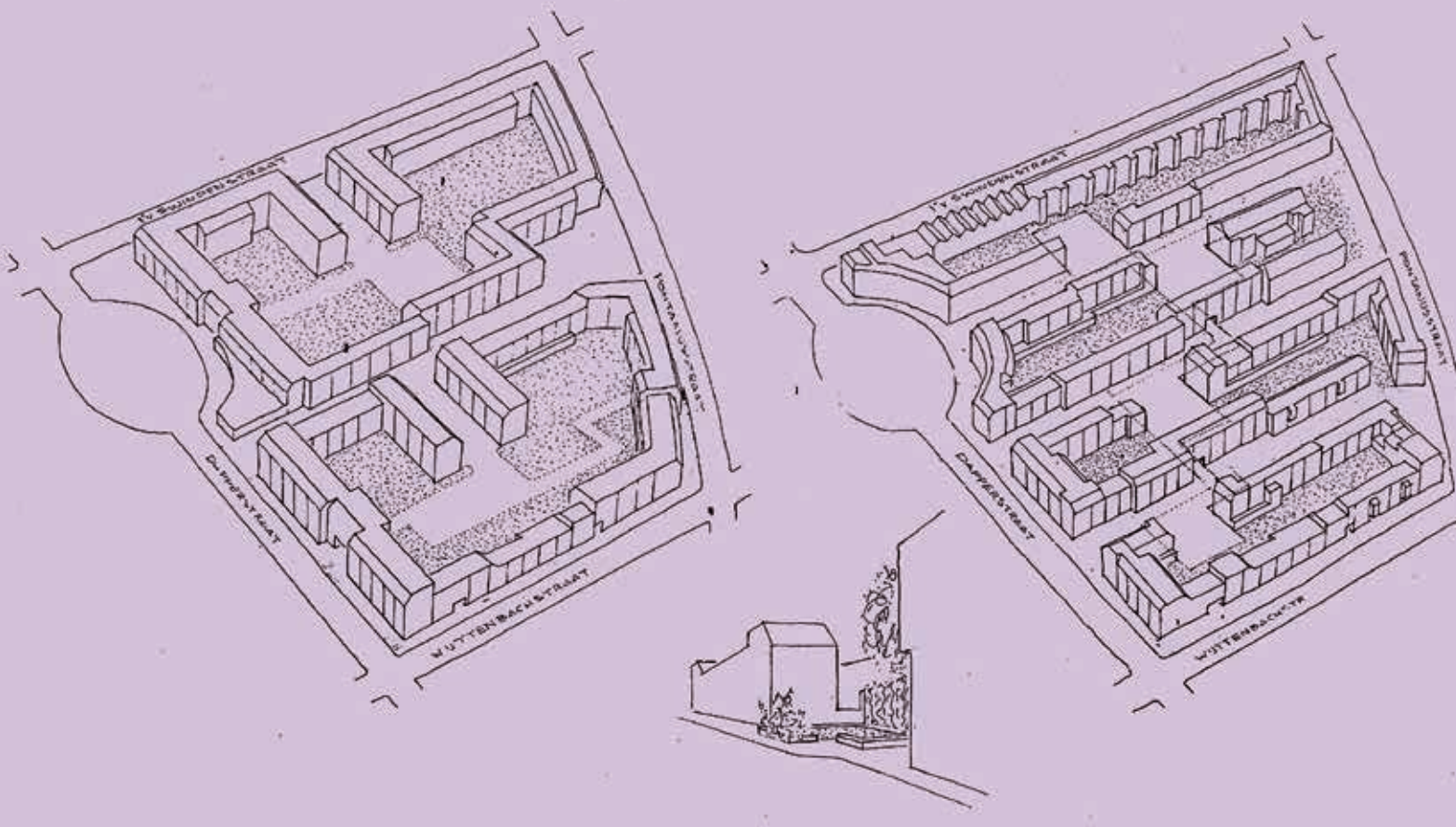
Stadsontwikkeling meende dat het inspraakrapport 'te weinig zekerheid' bood over het uiteindelijke resultaat om als basis voor verdere uitwerking te fungeren.⁶⁵ De ambtenaren stelden voor om samen met de inspraakgroep de uitgangspunten te preciseren in een globaal ontwerp. Hierop werkte Stadsontwikkeling verkavelingsmogelijkheden uit die werden besproken met afgevaardigden van de inspraakgroep.⁶⁶ In deze vergaderingen constateerden de buurtbewoners en hun architecten dat Stadsontwikkeling wederom variaties op de meanderende hovenverkaveling voor ogen had. Maar zij kwamen tot een cruciale conclusie: 'met een groot deel van de ideeën van S.O. [Stadsontwikkeling] zijn wij het eens (privacy, rust, zon in straat en huis), maar kunnen volgens ons zó verwerkt worden dat meer recht gedaan wordt aan het karakter van de buurt en de kwaliteit van elke vernieuwingsfase'.⁶⁷ Hier formuleerden de bewoners de basis van de synthese die de stadsvernieuwingsarchitectuur zou gaan kenmerken: het moderne wooncomfort van de naoorlogse uitbreidingswijken, creatief aangepast aan de morfologie van de historisch gegroeide stad. Tijdens de besprekingen manifesteerde zich nog eens het verschil in uitgangspunt waar het ging om de vraag voor wie men bouwde: voor de huidige bewoners of voor een andere bewonerssamenstelling. Stadsontwikkeling beoogde het laatste, terwijl Borkent de zittende bewoners als uitgangspunt nam. Hij en de architect van de dienst Volkshuisvesting Martin Wijnen stelden: 'Het unieke is juist [...] dat je nu kunt bouwen met actieve inbreng van mensen voor wie je bouwt'.⁶⁸

In de vergaderingen over de verkavelingsmogelijkheden lukte het de partijen niet om overeenstemming te bereiken over de stedenbouwkundige vormgeving.⁶⁹ Het gevolg was dat twee concurrerende plannen werden ontwikkeld: een voorstel van Stadsontwikkeling waarin de straten plaatsmaakten voor grootschalige woonblokken en een voorstel van de inspraakgroep met behoud van de straten en met openingen in de smalle woonblokken (afb. 11).⁷⁰ Begin 1976 organiseerde de projectgroep een tentoonstelling waarin beide plannen werden getoond en de bezoekers door te stemmen hun voorkeur kenbaar konden maken. Ruim negentig procent koos voor het buurtvoorstel. De wethouder bepleitte echter het plan van zijn eigen dienst.⁷¹ Dat de bewoners niet opgaven, blijkt uit het uitgekristalliseerde plan dat zij vervolgens met Borkent ontwikkelden. Daarin toetsten zij hun voorstellen aan de be-

10. Drie verkavelingsmodellen behorend bij het inspraakrapport van de inspraakgroep van de zuidhoek, april 1975 (Stadsarchief Amsterdam)

11. Twee concurrerende plannen voor de zuidoosthoek: links het plan van de afdeling Stadsontwikkeling, rechts het buurtplan, 1976 (Stadsarchief Amsterdam)

zonningsnormen van Stadsontwikkeling en toonden zij aan dat allerlei berekeningen van Stadsontwikkeling niet klopten, terwijl het buurtplan wel voldeed aan die normen.⁷² Het bleek bijvoorbeeld mogelijk om privacy te creëren zonder de straatbreedte te vergroten door te variëren met verschillende woningtypen, zodat ramen niet tegenover elkaar waren gesitueerd en overburen zodoende niet recht bij elkaar naar binnen konden kijken.⁷³ Het conflict werd eind juni 1977 door de Raadscommissie voor Stadsontwikkeling beslecht in het voordeel van het buurtplan met de dringende oproep om vaart te zetten achter de realisatie.⁷⁴

De inspraakgroep kon na de goedkeuring van haar stedenbouwkundige plan beginnen met het maken van bouwplannen.⁷⁵ Al snel kwam een heuse bouwvloed op gang. In juni 1978 meldde de projectgroep dat de oplevering van het eerste bouwproject in de Wijtenbachstraat in oktober dat jaar werd verwacht. Op dat moment begon de bouw van het tweede project in de Pieter Nieuwlandstraat en ondertussen waren al vier andere bouwprojecten in de Dapperstraat, Wijtenbachstraat en Van Swindendwarstraat in voorbereiding.⁷⁶ Voor nog eens zeven projecten verspreid over de buurt vond de voorbereiding in de loop van 1979 plaats, zodat begin jaren tachtig in grote delen van de

Dapperbuurt de resultaten van de stadsvernieuwing zichtbaar werden.⁷⁷ Hoewel in de loop van dat decennium het accent meer van sloop en nieuwbouw naar renovatie verschoof, werden tot eind jaren tachtig sociale huurwoningen gerealiseerd op basis van het buurtplan en naar ontwerp van door de buurt gekozen architecten. Door middel van een inspraakstructuur met 'buurtbouwteams' en regelmatig 'buurtbouwoverleg' bleven de bewoners betrokken bij het ontwerpproces. Eind 1983 schreef de projectgroep dat ze van het gemeentebestuur de opdracht hadden om 'er voor te zorgen dat de plannen voor de stadsvernieuwing gemaakt worden in goed overleg met de buurt. Ze [de ambtenaren] zijn verplicht bij elk voorstel aan het gemeentebestuur te vertellen wat de buurtbewoners vinden.'⁷⁸ Het buurtplan werd dan ook vrij nauwkeurig gerealiseerd, hooguit bijgestuurd door de ervaring van de opgeleverde projecten. Zo werd een dwarsstraat gerealiseerd en kregen drie bouwblokken onderbrekingen in de straatwand (afb. 12).⁷⁹

Aangezien de eerste bouwprojecten al vanaf 1975 in voorbereiding waren, laat het ontwerpproces zich door middel van de notulen van de inspraakvergaderingen volgen. De archieven die voor dit onderzoek zijn gebruikt, bevatten echter geen documentatie over het

12. Straatwand met 'straattuin'-onderbreking in de Pieter Nieuwlandstraat ten oosten van de Dapperstraat, naar ontwerp van de inspraakgroep van de zuidhoek en Hans Borkent, 1975-1988 (foto auteur)

ontwerpproces vanaf de jaren tachtig. Aangezien wel een intensieve inspraakstructuur bleef bestaan, is het aannemelijk dat hier meer routinematig vervolgd werd gegeven aan het proces dat met het eerste bouwproject was ingezet.⁸⁰ Voor het eerste project in de Wijtenbachstraat werd het programma van eisen in de bewonersvergadering besproken en voerden bewoners en Borkent gesprekken met diverse architecten, waarna zij Hein van Meer uitkozen.⁸¹ Van Meer ontwierp meerdere varianten, waarvan vooral de ontsluiting en de plaatsing van de bergingen met de inspraakgroep werden bediscussieerd.⁸² De inspraakgroep had een duidelijke voorkeur voor portiekwoningen omdat dit goedkoper was, meer woningen opleverde, de slaapkamers dan aan de achterkant gesitueerd waren en ze meer privacy boden.⁸³ Ook wilden de buurtbewoners balkons aan zowel de voor- als de achterkant.

In de Wijtenbachstraat verrees in 1978 een wooncomplex met een vrij massieve gevelwand en een langgerekte trapeziumvormige daklijn in bruin baksteen. Voor het tweede bouwproject dat in de Pieter Nieuwlandstraat werd gerealiseerd, koos de inspraakgroep Jan Koning als architect. Paul De Ley werd eveneens overwogen, maar hij viel af omdat zijn voorstellen al te

veel waren uitgewerkt om nog aan het buurtplan te kunnen worden aangepast.⁸⁴ Koning ontwierp een complex in zandkleurig baksteen, met haaks op de gevel uitkragende ingangstrappen, glazen erkers, blauwe balkons en woningen in de plint. Andere architecten die voor de zuidhoek ontwerpen maakten, waren onder meer Hein de Haan, Jef Reintjens en Martin Wijnen. Borkent tekende in 1984 voor de kopse kant van het bouwblok tussen de Pieter Nieuwlandstraat en de Reinwardtstraat, aan de westkant van de Dapperstraat (afb. 13).⁸⁵ Het complex heeft een gepleisterde gevel, winkels in de plint en een bovenverdieping met ronde erkers. Ten slotte ontwierp hij in 1988 het turquoise gekleurde kwart van de pleingevel van het Dapperplein (afb. 14).⁸⁶ In het informatieboekje voor de toekomstige bewoners schreef Borkent dat in twaalf ontwerpvergaderingen uitvoerige discussies waren gehouden over de vormgeving, waarna hij concludeerde: 'Het plan zoals het nu wordt aanbesteed [...] volgt echter in grote lijnen en vaak ook in detail de conclusies van de vergaderingen, zodat ook hier de inspraak zijn nut heeft bewezen.'⁸⁷

Rond 1980 was volgens Borkent binnen de stadsvernieuwingsarchitectuur al een standaardisatie zicht-

13. Woningbouw met winkels in de plint van de kopse kant van het blok aan de Dapperstraat, tussen de Pieter Nieuwlandstraat en de Reinwardtstraat naar ontwerp van Hans Borkent, 1984-1987 (Stadsarchief Amsterdam)

14. Woningbouw met winkels in de plint aan het Dapperplein naar ontwerp van de inspraakgroep van de zuidhoek en Hans Borkent, 1988-1990 (foto auteur)

baar; de ontwerpbenadering van de stadsvernieuwing werd in beleid geformaliseerd. Hierdoor nam weliswaar de bouwproductie toe, maar de vormgeving werd soberder en de projecten werden minder genuanceerd ingepast in de historische stadsstructuur. Borkent constateerde dat in de beginfase actiegroepen met jonge architecten een manier van stadsvernieuwing hadden moeten bevechten op de heersende politieke en stedenbouwkundige opvattingen. Naarmate hun visie meer geaccepteerd raakte en het aantal gerealiseerde projecten groter werd, tekende zich volgens hem echter een ontwikkeling af waarbij steeds meer een beroep moest worden gedaan 'op de grotere efficiency van bureaus die al vele jaren geleden de botte bijl van de woningproductie hebben geleerd te hanteren. Weliswaar in situaties waar het niet zo erg veel kwaad kon, maar chirurgen zullen het nooit meer worden.'⁸⁸ Borkent leek zichzelf hiermee de kennelijk bij anderen ontbrekende chirurgische vaardigheden toe te dichtten, maar zijn observaties verklaren wel de verschillen in de vormgeving tussen de projecten uit de jaren zeventig en die uit de jaren tachtig.

DE BURGER ALS ONTWIKKELAAR

Vijftien jaar lang werden in de Dapperbuurt woningbouwprojecten in de sociale huursector gerealiseerd die qua vorm en volume verschillen, maar wel een gemeene deler hebben: de gebouwen puilen letterlijk uit van de balkons en erkers. Deze zijn rond, trapeziumvormig, rechthoekig, wit of juist gekleurd, accentueren een hoek of maskeren de aansluiting tussen twee gebouwen, maar steeds zijn ze beeldbepalend voor de gevelwand. In dit artikel zijn het ontwerpproces en de ideeën achter de stadsvernieuwingsarchitectuur onderzocht aan de hand van velerlei overlegdocumenten die voortkwamen uit de samenwerking tussen buurtbewoners en architecten. Hieruit blijkt dat bewoners een doorslaggevende stem hadden bij de vernieuwing van hun buurt; ze ontwierpen door middel van 'direkte democratie'. Daarbij streefden zij steeds naar een levendig straatbeeld en naar behoud en versterking van de sociale cohesie in de buurt. Ze wilden aan de straat wonen, ze wilden gezamenlijke buitenruimte, ze wilden privacy zonder zich af te schermen en dat konden ze alleen realiseren binnen de marges van de bouwvoorschriften en financiële middelen. Die balkons zijn daarom niet primair bedoeld als private verblijfsruimte, maar dienden als ontmoetingsruimte: voor een praatje met de burens en voorbijgangers, terwijl de erkers uitzicht bieden op het straatleven. Ze zijn ontworpen om bij te dragen aan een levendig straatbeeld en sociaal contact.

Hoewel de samenwerkingsverbanden tussen bewoners en architecten in elke Amsterdamse stadvernieuwingsbuurt anders tot stand kwamen en tot verschillende architectonische resultaten leidden, laat

het voorbeeld van de Dapperbuurt zien dat ze daadkrachtige coalities vormden. Gezamenlijk zochten ze naar creatieve oplossingen om de schijnbare tegenstelling tussen de historisch gegroeide stad en moderne architectuur en stedenbouw te overbruggen. En gezamenlijk bevochten ze met hun buurtplannen een alternatieve ontwerpbenadering op de gangbare politieke en stedenbouwkundige opvattingen. Ze initieerden rond 1970 een informeel en destijds onconventioneel ontwerpproces met uitgebreide inspraakprocedures. In plaats van een blanco blad als uitgangspunt te nemen, gingen ze uit van de kwaliteiten van de bestaande omgeving en de belangen en wensen van de bewoners. Dit resulteerde in behoud van de bestaande morfologie en functiemenging. De woningbouwprojecten kregen echter een beduidend grotere schaal dan de individuele panden waaruit de buurt tot dan toe bestond. Het volume ervan correspondeerde in eerste instantie niet met het vocabulaire en actierepertoire van de buurtbewoners, die zich immers tegen grootschalig fysiek ingrijpen verzetten. Zij wilden hun vertrouwde leefomgeving niet opgeven, maar hadden wel behoefte aan modern wooncomfort. Uit dit onderzoek blijkt dat de nieuwbouw het beste van beide moest combineren, waardoor kleinschaligheid sneuvelde ten behoeve van betaalbaarheid. Om toch de suggestie van kleinschaligheid te wekken, werden de gevelwanden verticaal geleed en in hoogte afgebakend door middel van balkons, erkers, hijsbalken, dakoverstekken en verspringende rooilijnen. Dit zijn vormelementen uit de vooroorlogse bouwpraktijk die net als de bouwmaterialen voor aansluiting op de historische stad moesten zorgen, doch zonder historiserend te reproduceren. Zowel contrast met als aansluiting op de context zijn aldus relevante criteria voor de waardering van de stadsvernieuwingsarchitectuur.

Critici hebben de stadsvernieuwing veelal veroordeeld vanwege een vermeend gebrek aan stedenbouwkundige planning en een povere vormgeving.⁸⁹ Dit onderzoek laat echter zien dat de makers van de stadsvernieuwing, de creatieve wooncoalities, wel degelijk stedenbouwkundige plannen ontwikkelden. Deze buurtplannen vormden de blauwdruk voor de uiteindelijke vernieuwing van de buurt. Bovendien komt naar voren dat een wezenlijke waarde van de stadsvernieuwing haar functie is, namelijk het mogelijk maken van betaalbaar wonen op centrale locaties met hoge grondwaarden. De architectuur geeft uitdrukking aan die functie. Dit jonge erfgoed verdient dan ook aandacht, temeer omdat veel van deze sociale huurwoningen tegenwoordig worden verkocht zonder de mogelijkheid om controle te houden op prijsontwikkelingen. In feite gaat hiermee verloren waar buurtbewoners en architecten voor hebben gestreden.

NOTEN

- 1 H. de Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing*, Amsterdam 2010, 9-10; T. Verlaan, *De ruimtemakers. Projectontwikkelaars en de Nederlandse binnenstad*, Nijmegen 2017, 14-21, 135.
- 2 E. Smit, 'Het verhaal van een andere tekenwijze. De structuralistische architectuurtekening in Het Speelhuis van Piet Blom', *Bulletin KNOB* 117 (2018) 2, 81.
- 3 V.D. Mamadouh, *De stad in eigen hand: Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging*, Amsterdam 1992; De Liagre Böhl 2010 (noot 1); H. de Liagre Böhl, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990*, Amsterdam 2012; Verlaan 2017 (noot 1); E. van Es en L. Voerman, *Stadsvernieuwing in stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingssplannen Interim Saldo Regeling 1977-1985*, Amersfoort 2018; B. Maandag, *Stadsvernieuwing in Rotterdam. Vijftig jaar bouwen in de buurt*, Rotterdam 2019. In het architectuurhistorisch onderzoeksveld bleef de bestudering van de stadsvernieuwing tot dusver beperkt tot een column en enkele studies met de stadsvernieuwing als deelonderwerp: W.J. van Heuvel, *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 1992; J.E. Abrahamse, 'Stadsvernieuwing Amsterdam', www.archined.nl, 27 oktober 2003 [geraadpleegd 20 september 2018]; M.E. de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004; M. Teunissen, *Theo Bosch. Knokken voor de stad*, Rotterdam 2006; T. Claassen, *Paul De Ley (1943). Bouwen voor de buurt – op zoek naar context en continuïteit*, Rotterdam 2007; C. Wagenaar, *Town Planning in the Netherlands since 1800*, Rotterdam 2011.
- 4 Zie bijvoorbeeld: C. Weeber, 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning', *Plan* 10 (1979) 11, 26-47; G. Komrij, *Het boze oog*, Amsterdam 1983 [1991]; Abrahamse 2003 (noot 3).
- 5 H. Ronden en N. Noorman, *Particulier opdrachtgeverschap in de woningbouw*, Rotterdam 2007, 20-21; D. van Gameren (red.), *Samen bouwen. De architectuur van het collectief particulier opdrachtgeverschap*, Rotterdam 2013.
- 6 Verlaan 2017 (noot 1), 14, 16.
- 7 E. Smit, 'De structuralistische architectuurtekening: vijf typen', www.hetnieuweinstituut.nl [geraadpleegd 25 mei 2019]. Met narratieve tekeningen bedoelt Ellen Smit het type tekening met veel tekst, aanbevelingen, vragen, stellingnames en uitleg.
- 8 Het archief van het Stadsdeel Oost en het archief van Hans Borkent zijn beschikbaar in het Stadsarchief Amsterdam; de documentatie van de Dapperbuurt, het archief van actiegroep De Sterke Arm en het archief van Ireen van Ditschuyzen zijn beschikbaar in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam; de archivalia van de andere Amsterdamse stadsvernieuwingbuurten bevinden zich voornamelijk in archieven van projectgroepen; het archief van de afdeling Stadsontwikkeling (Stadsarchief Amsterdam) is niet gebruikt: het archief is niet geïnventariseerd en al geruime tijd niet beschikbaar voor inzage, en bovendien zijn vooral de niet door Stadsontwikkeling ontworpen buurtplannen gerealiseerd.
- 9 E. Klusman en B. Teunissen, 'De binnenstadsnota's 1955 en 1968', in: A. Jolles e.a. (red.) 2003, 113; M. van den Berg, 'Jongens, maak het maar mooi': *Stadsontwikkelaar en ambtenaar in Amsterdam 1963-1986*, Bussum 2016, 65, 93.
- 10 Gemeente Amsterdam, *Nota stadsvernieuwing: de voorbereiding*, Amsterdam 1969, 5; J.E. Abrahamse, 'Wijkverbetering en stadsvernieuwing', in: A. Jolles e.a. (red.) 2003 (noot 9) 132-133.
- 11 Van den Berg 2016 (noot 9), 94.
- 12 De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 196-197.
- 13 G. Woudsma, 'Van de Dapperbuurt een Kasbah maken', *Het Parool*, 19 januari 1971.
- 14 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van het Stadsdeel Oost (SDO), toegangsnr. 30666, inv.nr. 1612, ontwerpbestemmingsplan voor reconstructie van de Dapperbuurt door ir. W.T. Duyff (1972); Abrahamse 2003 (noot 10), 132-133.
- 15 O. Atzema, *Stad uit, Stad in. Residentiële suburbanisatie in Nederland in de jaren zeventig en tachtig*, Utrecht 1991.
- 16 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Ireen van Ditschuyzen (IVD), toegangsnr. ARCH00475, inv.nr. 14, colportage-lijsten van De Sterke Arm, 1970-1971.
- 17 R. Specken, *Ambtelijke projectgroepen en stadsvernieuwing. Het voorbeeld van de Amsterdamse Dapperbuurt*, Amsterdam 1976, 36; E. de Lange 'Zeven moeizame, magere jaren stadsvernieuwing in de Amsterdamse Dapperbuurt', *Wonen-TA/BK* 5 (1977) 17, 17; De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 197.
- 18 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Documentatie Dapperbuurt (DDB), toegangsnr. ARCH01879, inv.nr.: doos 03 map 6, 'De Dapperbuurt heeft een bestemmingsplan gekregen', *De Sterke Arm* in *Dappernieuws*, september 1973.
- 19 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 08 map 8, bezwaarschrift tegen het ontwerpbestemmingsplan Dapperbuurt van De Sterke Arm (14 mei 1972).
- 20 Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, *De Dapperbuurt, reconstructie of behoud of....? een bijdrage tot de meningsvorming*, Amsterdam 1972; IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 03 map 6, bezwaarschrift tegen het ontwerpbestemmingsplan Dapperbuurt van S. Andela, H. Hubers en H. Meindersma (13 april 1972); D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908 – 2008*, Rotterdam 2008, 160.
- 21 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, stedenbouwkundige raad beziet plan-Dapperbuurt in Amsterdam (29 april 1972).
- 22 B. Bommels, 'Sloop Dapperbuurt zal niet doorgaan', *Het Parool*, 26 september 1972; Specken 1976 (noot 17), 40; De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 203.
- 23 Van den Berg 2016 (noot 9), 123.
- 24 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 03 map 6, bijzonder bepalingen deel uitmakend van het bestemmingsplan Dapperbuurt, door wethouder C.H. de Cloe, H. Riethof en W. Wessels (20 juni 1973).
- 25 Specken 1976 (noot 17), 67-70; De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 204.
- 26 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, buurtkrant *De Dapperklapper* van Projectgroep Dapperbuurt (21 november 1973).
- 27 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, Verkavelingsstudie Dapperbuurt blokken AP9, AP11 en AP13, Stadsontwikkeling (september 1973).
- 28 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (april 1974).
- 29 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1167, Eindrapport van de inspraak over vernieuwing Noord-oost hoek van de Dapperbuurt (23 maart 1974).
- 30 J.G. van der Ploeg, 'Projectmatige organisatie', *De Architect Thema* nr. 12 (1983) 17-25. De Rotterdamse wethouder Jan van der Ploeg noemde de stadsvernieuwing 'de creatieve correctie'.
- 31 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van Hans Borkent (HB), toegangsnr. 30917, inv.nr. 16, brief van Stadsontwikkeling aan de wethouder over het buurtplan (24 april 1974); IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 4, perscommuniqué gemeente Amsterdam (9 mei 1974).
- 32 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 1, notulen van de Commelinen Von Zesenstraatvergadering d.d. 28 december 1973.
- 33 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 3, uitnodiging aan de leden van de inspraakgroepen voor bustocht d.d. 27 april 1974; IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 3, Inleiding op programma van eisen voor het bouwplan Wagenaarstraat (28 april 1974); IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 4, uitnodiging aan de leden van de inspraakgroepen voor vergadering d.d. 2 mei 1974.
- 34 SAA, HB: 30917, inv.nr. 416, 'Architect in stadsvernieuwing: vals spel?', *Intermediair* (25 januari 1980), 45.
- 35 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01

- map 4, notulen bewonersvergadering noordoosthoek d.d. 15 mei (27 mei 1974).
- 36 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, notulen ontwerpteamvergadering d.d. 25 juni 1974 (5 juli 1974).
- 37 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, notulen ontwerpteamvergadering d.d. 26 juni 1974 (10 juli 1974).
- 38 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, notulen gesprek tussen architecten en Stadsontwikkeling d.d. 26 juni 1974.
- 39 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, verslag van de bewonersvergadering d.d. 10 juli 1974.
- 40 SAA, HB: 30917, inv.nr. 92, Dapperbuurt straatindeling buurtvoorstel (juli 1974).
- 41 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 2, 'Het eindrapport van de inspraakgroepen', *Dapperklapper* (19 maart 1974).
- 42 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 2, argumentatie voor het gesloten bouwblok (3 januari 1974).
- 43 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 2 (noot 41).
- 44 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, Programma van eisen voor het vullen van het gat aan de evenzijde van de Wagenaarstraat in de Dapperbuurt (27 mei 1974).
- 45 SAA, HB: 30917, inv.nr. 92 (noot 40).
- 46 SAA, HB: 30917, inv.nr. 92 (noot 40).
- 47 SAA, HB: 30917, inv.nr. 95, notulen van vergaderingen door het ontwerp-team, 1974-1975.
- 48 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, uitnodiging van bewoners voor architectensprekkuur (10 september 1974).
- 49 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1167, interview met Hans Borkent in *Dappernieuws*, s.a.
- 50 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1167 (noot 49).
- 51 SAA, HB: 30917, inv.nr. 416, (noot 34), 35-47.
- 52 SAA, HB: 30917, inv.nr. 100, eerste project noordoosthoek: rapport met plattegrond van het hele project, verschillende woningmodellen en de indeling binnen het bouwblok (februari 1975).
- 53 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, notulen bewonersvergadering noordoosthoek d.d. 26 september 1974.
- 54 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, notulen van de bewonersvergadering noordoosthoek d.d. 28 november 1974; SAA, HB: 30917, inv.nr. 95, notulen ontwerpteamvergadering d.d. 4 december 1974.
- 55 SAA, HB: 30917, inv.nr. 110, verslag van de bouwvergadering d.d. 24 januari 1978.
- 56 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (september 1977).
- 57 SAA, HB: 30917, inv.nr. 120, programma van eisen projecten 11.3, 11.4 en 13.2 (21 juli 1977); SAA, HB: 30917, inv.nr. 122, informatieboekje derde bouwproject noordoosthoek (mei 1978); SAA, HB: 30917, inv.nr. 151, toelichting op het vierde project noordoosthoek, 1981-1984.
- 58 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, uitnodiging voor twee bijeenkomsten over 'de toekomst van uw buurt', d.d. 10 en 11 oktober 1974.
- 59 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, *De Dapperklapper* (oktober 1974).
- 60 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, brief van bewonersgroep zuidhoek aan projectgroep (20 oktober 1974).
- 61 SAA, HB: 30917, inv.nr. 16, brief van de Zuidgroep aan de projectgroep over de aanstelling van Borkent (26 november 1974); IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, verslag van de bewonersvergadering groep Zuid d.d. 30 oktober 1974.
- 62 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, rapport van de inspraakgroep Dapperbuurt-Zuid (11 april 1975).
- 63 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612 (noot 62), 9.
- 64 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, verslag van de bewonersvergadering groep Zuid d.d. 18 december 1974.
- 65 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, commentaar op het rapport zuidelijke Dapperbuurt (15 mei 1975).
- 66 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 5 juni 1975; IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag gesprek projectgroep - inspraakgroep Zuid d.d. 9 september 1975.
- 67 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, notulen zuidgroepvergadering d.d. 1 oktober 1975.
- 68 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag gesprek projectgroep - inspraakgroep Zuid d.d. 9 september 1975.
- 69 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, bijlage bij het rapport van de zuidelijke Dapperbuurt van het buurtoverleg (februari 1977).
- 70 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, tentoonstellingsboekje 'Kijk onze buurt', 30 januari tot en met 1 februari 1976.
- 71 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, notulen vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 11 februari 1976; SAA, HB: 30917, inv.nr. 21, brief van de wethouder aan de raadscommissie voor Publieke Werken en Stadsontwikkeling (17 juni 1977); NB: De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 210-211 schetst een ander historisch verloop.
- 72 SAA, HB: 30917, inv.nr. 49, Borkent over de vernieuwing van de zuidhoek, s.a.
- 73 SAA, HB: 30917, inv.nr. 22, uitwerkingsplan van het buurtrapport (1977).
- 74 'Raadscommissie tegen zin De Cloe: "Begin met uitvoering wijkplan Dapperbuurt"', *Het Parool*, 30 juni 1977.
- 75 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (september 1977).
- 76 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (oktober 1978).
- 77 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (augustus 1980).
- 78 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (november 1983).
- 79 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (mei 1983).
- 80 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (juni 1982).
- 81 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, notulen eerste vergadering van het ontwerp-team Wijtenbachstraat (23 januari 1975); IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, notulen inspraakvergadering Zuid-Dapperbuurt d.d. 12 maart 1975; IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 22 april 1975.
- 82 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 7 mei 1975.
- 83 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 5 juni 1975.
- 84 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 17 september 1975.
- 85 SAA, HB: 30917, inv.nr. 50, projectdocumentatie Dapperstraat (1987).
- 86 SAA, HB: 30917, inv.nr. 71, projectdocumentatie van drie locaties in de Dapperbuurt, s.a.
- 87 SAA, HB: 30917, inv.nr. 68, informatieboekje voor toekomstige bewoners (maart 1989).
- 88 SAA, HB: 30917, inv.nr. 416 (noot 34).
- 89 Zie noot 4.

A. ALBERS MA studeerde architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Dit artikel is een bewerking van haar masterscriptie over de vormgeving van de stadsvernieuwing in Amsterdam. De

scriptie werd in december 2019 onderscheiden met de derde plaats in de Volkskrant-IISG scriptieprijs. Albers werkt bij het Projectmanagementbureau van de gemeente Amsterdam.

DESIGNING WITH 'DIRECT DEMOCRACY' LOCAL RESIDENTS, ARCHITECTS AND THE DESIGN OF URBAN RENEWAL IN AMSTERDAM, 1970–1990

AIMÉE ALBERS

In the 1970s and '80s residents and architects in Amsterdam worked together to shape the renewal of their neighbourhood. Working outside traditional planning constraints they initiated a process for designing 'neighbourhood plans' that gave priority to affordable housing and minimized disruption to the existing social and urban design structure. Although these neighbourhood plans stood in stark contrast to prevailing political and urban planning ideas, they formed the basis on which urban renewal was realized from the middle of the 1970s. While the focus in the historiography of urban renewal is usually on politics and policy, this article provides insight into the design process itself and the ideas behind urban renewal architecture based on numerous consultation documents generated by the collaboration between local residents and architects. The Dapperbuurt area serves as an exemplary case study.

The example of the Dapperbuurt shows that locals and architects formed energetic and effective coalitions. After the residents of the Dapperbuurt had won far-reaching control over the design process, including a say in the choice of architect, they entered into a collaboration with the architects Hans Borkent, Rob Blom van Assendelft and Hein de Haan. During the extensive consultation process the architects acted as equal discussion partners rather than all-knowing experts, while local residents provided creativity and spontaneous initiatives and had the final say. Together they designed with 'direct democracy'. In this article those collaborative arrangements are referred to as 'creative housing coalitions'. This term expresses both their

main aim and their greatest strength. It also shows who initiated the urban renewal housing projects and how grass-roots initiatives were ultimately translated into policy.

In the course of the design process, local residents and their architects sought creative ways of reconciling the apparent antithesis between the historically evolved city and modern architecture and urban design. Instead of taking a blank slate as their starting point, they proceeded on the basis of the qualities of the existing environment and the interests and wishes of the residents. This resulted in the retention of the existing morphology and functional diversity. However, the housing projects were on a much larger scale than the individual buildings that had previously made up the neighbourhood, because while the local residents were unwilling to give up their familiar living environment, they did want modern home comforts. This study has revealed that the replacement construction was required to combine the best of both worlds. In order to suggest a smaller scale, the external walls were vertically articulated, and their height demarcated by means of balconies, bay windows, hoisting beams, eaves and staggered building lines. So both contrast to and compatibility with the context are relevant criteria for evaluating urban renewal architecture. In addition, it turns out that a key merit of this urban renewal was its function, namely to deliver affordable and comfortable housing on centrally located sites with high land values. The architecture gives expression to that function.